

Сільське населення в Острозькій волості на початку XVIII ст.

Вивчення сільського населення, його чисельності, структури та майнового становища є одним із ключових аспектів при дослідженні господарського стану Острозької волості в цілому. Саме селянська праця була основою функціонування фільваркового господарства, а тому постає необхідність з'ясування умов залучення селян до виконання натуральних та відробіткових повинностей.

Дослідження сільського населення в Острозькій волості на початку XVIII ст. стає можливим на основі аналізу інформативних можливостей інвентаря 1708 р. Цей документ має назву “*Osiadłość miasta Ostroga anno 1708*” і зберігається у відділі фондів Державного історико-культурного заповідника міста Острога [3]. Єдина публікація інвентаря була підготовлена у 1938 р. острозьким краєзнавцем Й. Новицьким [9]. Варто зазначити, що інвентар 1708 року є описом лише ординатської частини міста та волості, утвореної 1609 р. кн. Янушем Острозьким [8, 216-238].

За структурою інвентар умовно можна поділити на частини: опис власне самого міста Острога (ординатської частини), характеристика сільських поселень (Межиріч (в документі зазначається як місто), Бельмаж, Розваж, Хорів, Грем'яче, Білашів та Дерев'янче) та представлення сумарішів річних доходів на 1708 та 1714 рр. Очевидно, опис лише цих сільських поселень зумовлений тим, що вони були замковими. Інші ж, напевне, знаходились у володінні посесорів. У Хорові знаходився замковий фільварок, де населення міст і названих сіл виконувало повинності. У свою чергу, на селян покладався ряд обов'язків на користь острозького замку та міста Межиріча. Причиною укладення інвентаря 1708 р., швидше за все, була вказівка власниці ординатської частини Острозької волості Теофілії-Людвіки Любомирської на проведення опису з метою з'ясування стану володіння, яке зазнало значних руйнувань внаслідок подій Північної війни.

Щодо руйнувань, завданих місту і частині волості в даний період, то інвентар Острожчини 1708 р. зазначає: “за валом від Межиріча фільварок був, який Москва спалила” [3, арк. 49], село Грем'яче було повністю спустошене під час перебування тут російських військ [3, арк. 49], зазнало нападу і село Хорів, де “фільварок від квартирування військ московських зруйнований в 1707 р.” [3, арк. 44]. Постой військ негативно впливали на розвиток краю, оскільки вони в значній мірі розорили місцеве населення.

Селяни змушені були забезпечувати військових продуктами, фуражем, надавати для них житло.

Описані в інвентарі села були малолюдними: село Хорів – 55 димів, село Розваж – 17, село Бельмаж – 16 і 4 пустих пляци, села Білашів і Дерев'янче разом 15 димів, при цьому, в останньому було ще 4 халупи. В сумі отримаємо 103 селянські господарства. Крім того, зазначено ще 54 будинки в місті Межирічі (тепер село неподалік Острога). Підставивши середній коефіцієнт заселення диму хоча б у 6 осіб, отримаємо в сумі 618 жителів у зазначених селах. У місті Межирічі, відповідно, могло проживати близько 324 осіб. Отримані дані стосовно чисельності населення сільських поселень та міста Межиріча є дуже низькими. Таке становище, очевидно, могло бути наслідком руйнувань, завданих Острозькій волості в ході подій Північної війни. Не варто виключати й того, що частина сільського населення могла переселитися в інші сусідні чи більш віддалені населені пункти, ставши там коморниками. Зокрема, інвентар Острожчини від 1708 р. вказує на те, що частина селян Грем'ячого “пішла у чужі маетки до Кам'янця” [3, арк. 49].

На початку XVIII ст. розміри селянських земель коливалися від чверті до половини волоки. Крім того, була значна кількість безземельних селян.

Таблиця 1.

Розміри землі у селянських господарствах Острозької волості на 1708 р.

Село	Розмір землі у господарствах			
	волока	півволоки	чверть волоки	безземельні (городники)
Хорів	–	7	18	26
Розваж	–	7	3	4
Бельмаж	1	13	–	2
Білашів	–	11	–	–
Дерев'янче	–	4	–	–

У 1708 р. на селянські господарства у Хорові, де знаходився замковий фільварок, припадало 8 волок землі. За наявності у даному селі 55 господарств, можна констатувати доволі низьку забезпеченість хорівських селян землею. Зокрема, 7 господарів мали по півволоки, 18 четвортинників, 26 господарів взагалі без землі, тому цілком справедливо їх можна зарахувати до категорії городників. Ще 4 селянських дими були вільними від сплати податків, їх земельні наділи не вказуються. У селі Бельмаж було 7 волок землі. За таких умов 13 господарів користувались півволокою, 2 селянські господарства мали лише городи. Зазначалося також, що у володінні сільського війта знаходилась 1 волока. [3, арк. 39]. Село Розваж

мало значно менше землі, лише 4,5 волюки. Серед селян було 7 півволочних, 3 четвєртинники і 4 городники, 3 господарі сплачували лише чинш по 5 злотих і не виконували більш ніяких інших повинностей, а одне господарство значиться як “вільне”. Велика кількість землі у селі Розваж припадала на панські двори. Зокрема, п. Свірський мав 3 волюки, п. Славенський – 4 волюки, п. Путята – також 4 волюки. Селяни Дерев’янчого і Білашева були півволочними.

Порівнюючи отримані дані щодо розмірів селянської землі із відомостями інвентаря ординатської частини волості 1621 р., можна простежити зменшення площ землі у селянських господарствах на початку XVIII ст. Наприклад, у селі Хорів на 1621 р. було 18 волочних, 20 півволочних та 2 чвєртьволочних господарства, а також 12 городників та вільні господарі. У селі Розваж – 16 волочних господарств, 13 півволочних та 6 городників [4, 301-304]. Як вважають дослідники селянства, ближче до середини XVIII ст. відбувалося подальше зменшення селянських наділів та зростанням малоземельних та безземельних селян внаслідок розширення фільварково-панщинної системи та посилення визиску населення [5, 272].

Ще одним важливим показником становища селянських господарств є наявність певної кількості худоби, яка використовувалася селянами для обробітку як власної, так і панської землі. Інвентарний опис 1708 р. дає змогу простежити забезпеченість селян робочою худобою.

Таблиця 2.

Кількість голів худоби (воли та коні) у селянських господарствах у 1708 р.

Село	Розмір землі у господарствах			
	волюка	півволюки	чвєрть волюки	безземельні (городники)
Хорів	–	7	18	26
Розваж	–	7	3	4
Бельмаж	1	13	–	2
Білашів	–	11	–	–
Дерев’янче	–	4	–	–

До даних таблиці не включені 4 вільних дими у селі Хорів, 3 господарства села Розваж (2 чиншові та 1 вільне) та 3 вільні господарства у селі Білашів, оскільки інвентар не подає жодних відомостей про наявність у них робочої худоби та оброблюваної землі. Відповідно до поданих відомостей можна відзначити, що більшість селянських господарств Острозької волості представлених в описі мали у своєму користуванні

лише одну голову худоби – 29 господарств, дві голови – 19 господарств, три голови – також 19 господарств, по чотири та по п'ять голів було у 4 господарствах, шістьма та сімома головами худоби володіло по одному господарству. Близько 30 % господарств у селі Хорові не мали взагалі худоби, таким чином, їх цілком правомірно можна зарахувати до категорії “піших” селян.

Серед селянської худоби переважали воли, оскільки вони були необхідними для оранки, в той час як коні використовувались в основному лише для перевезення. У с. Хорів – 46 волів і 30 коней, с. Бельмаж – 21 віл і 15 коней, с. Розваж – 21 віл і 12 коней, с. Білашів – 11 волів і 6 коней, с. Дерев'янце – 8 волів та 4 коні. У селянських господарствах волості, що увійшли до опису 1708 р. було 107 волів, у цей же час коней було лише 67 голів – 38 % від усієї наявної у селян худоби.

Осередками господарського життя, коли йдеться про панське господарство, були фільварки. Для ведення фільваркового господарства потрібна була велика кількість робочих рук та інвентаря. Тому домінуючою формою феодальної ренти була відробіткова. Поряд з нею існувала натуральна і грошова ренти [1, 36-38; 7, 57-67].

Серед сіл, які представлені в інвентарному описі Острожчини 1708 р., фільварок був лише у Хорові, проте у дуже занедбаному стані внаслідок квартирування російських військ у 1707 р. На подвір'ї хорівського фільварку ревізорі фіксують новий дерев'яний будинок для орендарів, плетену із хмизу стодолу, хлів, винницю; при цьому зазначається, що майже усі хліви зруйновані російськими військами. До фільварку належали також “городи, поля, лани та обшари двірські із сіножатями по три сторони: одні до ставу у селі Грем'яче, другі – до села Бродів, треті – в сторону села Плоска”. На жаль, не вказується кількість рогатої худоби та птиці у фільварку. Зазначається лише, що губернатор (очевидно управитель волості) “рекомендував вибраних курей, гусей згідно звичаю осадити на двір, а чого не вистачало – то докупити” [3, арк. 41]. У даній рекомендації йшлося про птицю, вилучену із селянських господарств в рахунок натуральної ренти.

Варто звернути увагу на фільваркові землі. Інвентар Острожчини не містить точної вказівки про площі фільваркової землі. Опис 1708 р. дає змогу простежити, що до хорівського фільварку належали земельні угіддя не лише в цьому селі, а й у сусідніх, зокрема, у селі Розваж, оскільки в документі вказується на “засів озимого жита у селах Хорів та Розваж” [3, арк. 41]. Важче визначити приналежність білашівських земель, оскільки у досліджуваний період там не було фільварку. Можна лише припустити, що ці землі також могли відноситись до хорівського фільварку, або ж без-

посередньо до острозького двору, враховуючи той момент, що описані в інвентарі села були замковими. Частину фільваркової землі склали луки. У Хорові із “двірських сіножатей” планували зібрати 6 скирд сіна [3, арк. 41].

Великі прибутки у фільварковому господарстві давали ставки та розташовані на них млини. В значній мірі ставки орієнтувалися на забезпечення панського двору, а окремі здавалися в оренду. У населених пунктах Острозької волості на початку XVIII ст. було: у місті Межирічі 2 стави та 2 млини по три кола, у селі Хорові 4 стави та 4 млини, по 1 ставу та 1 млину було у селах Грем’яче та Білашів. Значний прибуток приносив спуск одного ставу у Межирічі. Зокрема, у 1708 р. спуск дав 1000 злотих, а вже у 1714 р., ця сума складала 1333 злотих. Спуск ставів у селах Хорів, Грем’яче та Білашів передбачався у 1715 р. [3 арк. 52-56].

Важливе місце у фільварковому господарстві приділялось бджільництву. Пасіки у фільварках існували за рахунок бджільництва місцевого населення. Селяни та міщани давали на користь феодала 1 вулик із десяти (“десятину”), а не з повного десятка платили “очкове”. Пасічником зазвичай був підданий селянин. Щоб він міг постійно працювати на пасіці, пан видавав йому “ординарію”. Мед та віск, які залишалися після використання на потреби у володінні, продавали [50, 108].

Поруч із землеробством в селах розвивалися ремесла та промисли. В цілому, вони задовольняли потреби селянського господарства та фільварку [2, 94-104]. Одним із найбільш поширених видів ремісничо-промислової діяльності на селі було ткацтво, оскільки переважна більшість селян мала власну сировину для домашнього виробництва одягу (льон, коноплі, вовну). Селяни самі виготовляли полотно, сукно, рушники тощо. Також розвинутою галуззю селянських промислів було керамічне виробництво, особливо гончарне. Сировини для гончарного виробництва – високоякісної глини – вистачало майже у всіх районах.

Разом із ткацтвом і гончарством велике місце серед селянського ремесла займала обробка дерева. Сільські ремісники виготовляли плуги, вози, сани, діжки, дерев’яний посуд, меблі, скрині для складання одягу. Деякі із знарядь та домашніх речей селянин виготовляв сам взимку, коли не було землеробських робіт. Але виготовлення, наприклад, плугів, коліс, діжок, возів потребувало спеціалізованої праці. Самі обставини життя вимагали того, щоб частина селян відривалася від землеробства і бралася за ремісничу працю. Займатися сільським ремеслом було вигідніше, ніж жити із сільського господарства з невеликим земельним наділом. Навіть при відбуванні панщини два дні землеробських робіт замінювали нерідко одним днем ремісничої праці. Найбільш поширеним видом ремесла по

обробці дерева на селі, мабуть, слід вважати колісницьке та бондарське. Перелік сільських ремесел та промислів можна доповнити ще такими га-лузями, як шевське та кравецьке ремесло, ковальство, кушнірство тощо.

В селі Хорів проживали 2 ткачі, кравець, швець, кушнір, бондар та ко-валь [3, арк. 45-46]. Зокрема, коваль, швець та кушнір не виконували нія-ких повинностей, а платили лише чинш по 8 злотих, розміри їхньої землі не вказуються; бондар не платив чиншу, зате відпрацював один день панщини та здавав 2 курки; кравець сплачував 5 злотих чиншу, мав пів-волоки землі, віддавав для панського двору 2 каплуни, 2 курки, півгуски, 3 осьмаки вівса, але був звільнений від панщини; один із ткачів платив лише чинш 6 злотих, проте інший, крім чиншу 8 злотих, зобов'язаний був відбувати один день панщини та віддавати 2 курки.

Основою фільваркового господарства була панщина, що поєднувалась із грошовою та натуральною рентами. Останні, очевидно, за умов близь-кості до Острога описаних в інвентарі 1708 р. поселень, відігравали зна-чну роль у забезпеченні двору продуктами харчування (птиця, яйця, мед тощо). Для утримання двірської худоби селяни вносили овес. Наприклад, чиншовий овес із сіл Хорова, Розважа, Білашова і Дерев'янчого у 1708 р. в грошовому еквіваленті складав 132 злотих.

Значними та обтяжливими були повинності селян Острожчини. На 1708 р. у Хорові 7 господарств, які користувалися півволокою, відробля-ли власним тяглом незалежно від пори року по 3 дні панщини на тиж-день (159 днів на рік), платили по 20 грошів “дрібного” чиншу, 5 злотих пофурщини, здавали 2 осьмаки вівса, півгуски або 15 грошів, 2 курки або 20 грошів, каплуна або 15 грошів. 18 чвертьволочних господарств відробляли щотижня по 2 дні панщини (106 днів на рік), платили дрібно-го чиншу по 10 грошів, пофурщини – 2 злотих і 15 грошів, здавали 1,5 осьмаки вівса, чверть гуски або 4,5 гроша. Мешканці 26 господарств, які зовсім не мали поля, змушені були відробляти по одному дню панщини (53 дні на рік), здавали панському двору 1 курку або 10 грошів. Також усі хорівські селяни відробляли по одному дню заорки, оборки, закоски, об-коски, зажинки, обжинки, а в жнива, крім звичайних трьох днів панщини на тиждень, працювали четвертий за двірським хлібом (толока). Окремо селяни платили десятину від бджіл, а як було менше 10 вуликів, то по 15 грошів від вулика. Уся громада повинна була здати у двір відгодовану корову-ялівку або 20 злотих, одне порося або 20 злотих, відбувала шар-варки. Хорівські мельники платили поколіщизну [3, арк. 47-49; 5, 462].

Для півволочних селян Розважа зимою і літом панщина встановлюва-лась по 3 дні в тиждень, яку вони відробляли у хорівському фільварку, здавали по 2 осьмаки вівса, 20 грошів чиншу, пофурщина по 5 злотих. [3,

арк. 42]. Що стосується селян Бельмажа, то 4 господарі були звільнені від панщини, 4 – відбували по 1, троє – по 2 і двоє – по 3 дні. Крім того, селяни мали відбувати по дві толоки у хорівському фільварку. Від кожного диму жителі давали по 1 курці або 10 грошів, десятину від бджіл і сіножа-тей. Селяни Бельмажа також були зобов'язані відробляти шарварки у місті Межирічі та привозити до замку по 2 фури дров за зиму [3, арк. 40–41].

На відміну від згаданих вище сіл, панщина у селах Білашів, Грем'яче та Дерев'янче мали сезонний розподіл. Селяни відпрацьовували по 3 дні від свята Благовіщення до свята Покрови і по 2 дні після свята Покрови до свята Благовіщення відповідно. Також селяни відбували зажинки, обжинки до ярого і озимого збіжжя, закоски, обкоски, шарварки, пофурщину. Серед натуральних повинностей була бджільна десятина, десятий сніп від всякого збіжжя, по 2 курки з кожного господарства. У 1708 р. селяни Білашова та Дерев'янчого, окрім звичайних днів панщини, зобов'язані були “мочити та терти двірські коноплі” і виготовити по два мотки ниток [3, арк. 47].

Отже, можна констатувати, що на початку XVIII ст. села Острозької волості, які увійшли до інвентарного опису 1708 р., не були багатолюдними. Лише в Хорові налічувалось 55 господарств, у цьому ж селі знаходився фільварок, проте у дуже занедбаному стані. Кількість робочої худоби і величина земельної ділянки зумовили соціальну стратифікацію на селі та були визначальними для характеристики господарства та регламентації повинностей селян. В цілому, розміри селянських земель коливалися від чверті волоки до півволоки, проте велику кількість становили й городники. Що стосується забезпечення селян робочою худобою (воли та коні), можна відзначити, що більшість селянських господарств Острозької волості, представлених в описі, мали у своєму користуванні тільки одну голову худоби, і лише декілька господарств користувалися шістьма-сімома головами. Багато селян взагалі не мали худоби. Зокрема, у Хорові такі селяни складали близько 30 %. Поряд із землеробством важливе місце у сільському господарстві посідали ремесла та промисли.

Література

1. Баранович А. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. – М., 1955. – 182 с.
2. Бойко І. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963. – 237 с.
3. Державний історико-культурний заповідник м. Острога. – Відділ фондів. – КН-23871 / ШД 9250.
4. Інвентар ординатської частини Острозької волості 1621 р. // Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. / Упоряд. В. Атаманенко. – К.; Острог; Нью-Йорк, 2004. – С. 292-329.

5. Історія міст і сіл УРСР. У 26 томах: Ровенська область / Голова редкол. П. Троцько. – К., 1973. – 654 с.

6. Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах / Редкол.: О. Андрощук, В. Баран, А. Блануца та ін. – К., 2006. – Т. 1. – 630 с.

7. Маркина В. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие). – К., 1961. – 232 с.

8. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materyały do historyi Wołyńia. – Warszawa; Kraków, 1913. – 186 s.

9. Osiedłość miasta Ostroga anno 1708 / Wyd. J. Nowicki // Rocznik Wołyński. – Równe, 1938. – Т. VII. – S. 179-228.